

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 27

*До 70-річчя від дня народження
професора Валерія Степанкова*

Кам'янець-Подільський
ТОВ «Друкарня Рута»
2017

УДК 378.4(477.43)(082):94

ББК 63.3(4Укр.)

Н16

Рецензенти:

- О. Григоренко** - доктор історичних наук, професор (м. Хмельницький)
О. Рєєнт - доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
НАН України (м. Київ)

Редакційна колегія тому:

В. Смолій, академік НАН України, доктор історичних наук, професор; **Л. Баженов**, академік
УАІН, доктор історичних наук, професор; **В. Газін**, доктор історичних наук, професор; **В. Сте-
панков**, академік УАІН, доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор); **О. Го-
ловко**, доктор історичних наук; **О. Завальнюк**, доктор історичних наук, професор; **Л. За-
штовт**, доктор габілітований, професор (м. Варшава, Республіка Польща); **Ф. Кірик**, док-
тор габілітований, професор (м. Краків, Республіка Польща); **С. Копилов**, доктор історичних
наук, професор (заступник відповідального редактора); **В. Нечитайло**, доктор історичних
наук, професор; **В. Лозовий**, доктор історичних наук, професор; **М. Нагельський**, доктор га-
білітований, професор (м. Варшава, Республіка Польща); **Р. Петраускас**, доктор історичних
наук, професор (м. Вільнюс, Литовська Республіка); **А. Філінюк**, доктор історичних наук, про-
фесор; **О. Федьков**, кандидат історичних наук, доцент; **В. Дубінський**, кандидат історичних
наук, доцент (заступник відповідального редактора); **В. Газін**, кандидат історичних наук,
доцент (відповідальний секретар).

Рекомендовано до друку Вченою радою

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 8 від 29 червня 2017 р.)

Н16 Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана
Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017.
– Т. 27: До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. – 478 с

Адреса редакційної колегії:

*кафедра всесвітньої історії, історичний факультет,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України
збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань
України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
за спеціальністю «Історичні науки»
(Наказ Міністерства освіти і науки України №820 від 11.07.2016 р.)

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University

SCIENTIFIC PAPERS

OF THE KAMIANETS-PODILSKY
IVAN OHIENKO
NATIONAL UNIVERSITY

HISTORY

Tome 27

*to the 70th anniversary of birthday
of Professor Valeriy Stepankov*

Kamianets-Podilsky
Ruta Publishing House
2017

Reviewers:

- O. Grugorenko** - Doctor of historical sciences, professor (Khmelnyskyi)
O. Reient - Doctor of historical sciences, professor, corresponding member of NAS of Ukraine (Kyiv)

Editorial college:

V. Smolii, academician NAS of Ukraine, doctor of historical sciences, professor; L. Bazhenov, academician UAHS, doctor of historical sciences, professor; V. Hazin, doctor of historical sciences, professor; V. Stepankov, academician UAHS, doctor of historical sciences, professor (editor-in-chief); O. Holovko, doctor of historical sciences; O. Zaval'niuk, doctor of historical sciences, professor; L. Zashtovt, dr hab, professor (Warsaw, Poland); F. Kiryk, dr hab, professor (Krakow, Poland); S. Kopylov, doctor of historical sciences, professor (deputy editor-in-chief); V. Nechytailo, doctor of historical sciences, professor; V. Lozovyi, doctor of historical sciences, professor; M. Nagelski, dr hab, professor (Warsaw, Poland); R. Petrauskas, doctor of historical sciences, professor (Vilnius, Lithuania); A. Filiniuk, doctor of historical sciences, professor; O. Fedkov, candidate of historical sciences, associate professor; V. Dubinskyi, candidate of historical sciences, associate professor (deputy editor-in-chief); V. Hazin, candidate of historical sciences, associate professor (assistant editor).

Scientific Papers of the Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko national university. History. Kamianets-Podilsky: Ruta Publishing House, 2017. – T. 27: To the 70th anniversary of birthday of Professor Valeriy Stepankov. – 478 p.

Address of editorial college:

*the department of world history, historical faculty,
Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University,
st. Tatars'ka 14, Kamianets-Podilsky, 32300*

ЗМІСТ

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА.....	8
Олександр Завальнюк. Степанков Валерій Степанович – професійний історик, патріот, наставник молоді (до 70-річчя від дня народження).....	8
Володимир Прокопович Газін. Людина, вчений, гуру.....	28
Сергій Копилов. Історія Речі Посполитої у наукових зацікавленнях В. Степанкова (до 70-річчя від дня народження).....	32

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ярослав Яновський. Італійська кампанія Аттіли 452 р.: перебіг подій та наслідки.....	52
Олександр Головко. Східна політика Угорщини в перше десятиліття правління короля Бели IV (1235–1245 рр.).....	65
Богдан Боднарюк. Єретичні рухи та міжконфесійне протистояння на терені Західної Європи: від завершення альбігойських війн до повстання камізарів (1245-1715 рр.).....	84
Олександр Юга. Вплив міжнародного чинника на політику владних кіл Речі Посполитої щодо козацької України (грудень 1653 – червень 1655 рр.).....	101
Сергій Олійник. Польська інтелігенція Львова в часи Першої Світової війни: випробування російською окупацією.....	113

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Krzysztof Benyskiewicz. Czy księżniczka Predsława stała się ofiarą «dynastycznej» zemsty Bolesława Chrobrego, czy wyobraźni różnośredniowiecznych latopisarzy?.....	122
Володимир Верстюк. Діяльність Б. Хмельницького по створенню антипольської коаліції в оцінці М. Костомарова.....	146
Сергій Лиман. Історія середніх віків у творчості професора харківського університету Андрія Сергійовича Вязігіна (1867-1919): до 150-річчя від дня народження.....	160
Олександр Федьков. Є така партія? (Історіографічні нотатки з історії Української соціал-демократичної спілки).....	177
Ольга Комарова. Маловідомі джерела у вивченні шляхетського походження родини Доманицьких (відомості з гербовників та розпису поколінь).....	192
Volodymyr Kydon. Coverage of the question of moral and psychological state of the soviet troops during the struggle for Kyiv in 1943 in scientific papers.....	201
Анатолій Філінюк. М. Барг як один із фундаторів сучасних теоретичних і методологічних положень з історії.....	214

СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА РАННЬОМОДЕРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Леонтій Войтович. Феномен галицького боярства і його стосунки з князями.....	228
Василь Балусок. Куди поділися севрюки?.....	244
Віктор Горобець. Полковницька корпорація Гетьманату: соціальні та родинні зв'язки, непотизм, тривалість службових каденцій.....	255
Віталій Щербак. До витоків державної ідеї ранньомодерної України.....	279
Віталій Степанков. Угрупування еліти й відносини між ними за гетьманату Б. Хмельницького та напередодні громадянської війни (1648 – березень 1658 рр.).....	289

Viktor Horobets. Colonel Corporation of the Hetmanate: social and family ties, nepotism, length of service cadences. The article is devoted to social reconstruction of corporation portrait senior Cossack officers, who led the regiment of Ukrainian state of early modern times. In particular, examines the ways of forming colonel Corporation, its composition, duration of service cadences officers and investigates social and family ties within the group the issue of the role played by a factor of nepotism in filling vacancies petty regimental level. Attention is focused on the regional peculiarities staffing operation Cossack regiment level authorities and temporal changes due to the transformation of political culture Hetman and policy changes of Russian state on Ukrainian autonomy.

Key words: Ukrainian government early modern times, Hetmanate, Colonel Cossack Army, regimental-centesimal system, election, nepotism.

Отримано: 24.05.2017 р.

УДК 94 (477) «15/16»

Віталій Щербак

ДО ВИТОКІВ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ РАНЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ

Віталій Щербак. *До витоків ідеї ранньомодерної України.* У статті розглядаються концепції держави у європейській політичній думці часів Реформації та Контрреформації (XVI – першої половини XVII ст.). Аналізуються моделі держав, у контактах з якими постала козацька Україна, що дає можливість зрозуміти логіку політичної діяльності її творця гетьмана Богдана Хмельницького.

Ключові слова: концепції держави, політична думка, Українська ранньомодерна держава, Богдан Хмельницький, сюзеренітет.

Віталій Щербак. *К истокам государственной идеи раннемодерной Украины.* В статье рассматриваются концепции государства в европейской политической мысли времен Реформации и Контрреформации (XVI – первой половины XVII ст.) Анализируются модели государств, в контактах с которыми возникла козацкая Украина, что дает возможность понять логику политической деятельности ее творца гетьмана Богдана Хмельницького.

Ключевые слова: концепции государства, политическая мысль, Украинское раннемодерное государство, Богдан Хмельницький, сюзеренітет.

Відродження Української держави ранньомодерної доби як спадкоємниці княжої Русі стало закономірним наслідком суспільно-політичного розвитку соціуму. В литовсько-польську епоху українські терени перебували на окраїнах країни, а руська еліта змушена була слугувати чужоземним правителям.

Лише із утвердженням козацтва потужною військовою силою та культурно-освітнім піднесенням наприкінці XVI – першій половині XVII ст. почала формуватися державна ідея.

У роки Визвольної війни перед новою українською владою постало безліч питань, зумовлених творенням внутрішнього життя та імплантацією у тісний ряд держав Центрально-Східної Європи. Не останню роль у цьому процесі відіграла тогочасна європейська політична думка, яка поступово поширювалася і на східні терени континенту. Гетьманська влада змушена була зважати на теорію і практику державного життя сусідніх країн, торуючи важкий шлях свого становлення та міжнародного визнання.

У загальному контексті проблематика політико-правових вчень ранньомодерної доби є добре опрацьованою¹. Джерельною базою для цих досліджень стала творча спадщина визначних мислителів епохи, котрі чітко означили глобальні соціокультурні трансформації. Водночас відсутність вищої освіти та слабкість культури дискурсивного мислення східнослов'янського світу не сприяли гармонійному інтелектуальному розвитку, що суттєво позначилося на теоретичних обґрунтуваннях і практиці державного життя. Тому аналіз політико-філософського осмислення концепції держави часів Реформації та Контрреформації і моделей тогочасних держав, у контактах з якими постала козацька Україна, дозволить з'ясувати логіку і характер політичної діяльності гетьмана Богдана Хмельницького.

Значно раніше впродовж XIV–XV ст. сформувався цілий ряд централізованих держав від капетингівської Франції на заході до Московського князівства на сході Європи. Відбувався процес об'єднання роздроблених держав з одночасним посиленням монаршої влади, котра наприкінці XVI ст. набуває форми абсолютизму. Ідея суверена як першоджерела політичної влади, що підтримували лише окремі прихильники римського імперського права, стала загальноприйнятною.

Утвердження абсолютистських монархій спостерігалось майже у кожній країні Західної Європи. Одночасно падав політичний авторитет католицької церкви, яка в епоху середньовіччя була потужною об'єднуючою силою. Релігійні рухи, відстоюючи позиції відновлення апостольської церкви, набули масового характеру і в ряді країн переросли у справжні війни². Посилювалася також раціоналістична критика релігійного світогляду. Найтиповішим зразком таких перетворень стала Франція, в якій король, закріпивши свою владу над церквою, став єдиним виразником загальнодержавних інтересів.

Кардинальні суспільно-політичні зміни зумовили й не менш радикальні трансформації в європейській політичній думці. Ще до початку Реформації її яскравим представником став італійський мислитель Нікколо Макіавеллі (1469–1527 рр.). У його знаменитій праці «Державець» висвітлюються різні аспекти причин піднесення і занепаду держав та способи, якими державні діячі могли зміцнити свої держави. У відповідь на доктрину теократичної держави, сформульовану визначним ідеологом католицизму Томою Аквінським в душі

середньовічної схоластики, Макіавеллі наголошував, що діяльність володаря повинна ґрунтуватися на вивченні природи людини та її психології³. Йому належить найбільша заслуга в наповненні поняття «держава» у значенні суверенного політичного організму тим змістом, який воно має у політичному вжитку до сьогодні.

Велика мрія Нікколо Макіавеллі про об'єднану Італію через спротив римської курії не була реалізована, проте політичні ідеї його праці активно використовувалися в добу Реформації. Впродовж громадянських війн у Франції 1562–1598 рр. з'явилася полемічна література, в якій з одного боку захищалася святість королівського сану, з іншого королівська влада виводилася від «народу» і обстоювалося право чинити їй опір за певних обставин. Остання найбільш виразно прозвучала у політичному памфлеті «*Vindiciae contra Tyrannos*» («Вимога до тиранів»), який був виданий латиною у 1579 р., а згодом – іншими європейськими мовами⁴. Праця була надрукована під псевдонімом С. Ю. Брута, хоча справжнє авторство приписується біографу Жана Кальвіна (1509–1564 рр.) Теодору Безу. У «Вимозі до тиранів» містилося твердження, що опір королівській владі може бути законним, якщо вона є тиранською. У творі, що поширювався і на території Речі Посполитої містилися характерні для епохи питання: 1) чи зобов'язані підлеглі коритися правителям, якщо їхні вчинки суперечать закону Божому? 2) чи правомірно чинити опір правителю, який бажає скасувати закон Божий? 3) наскільки законним є опір правителю, який гнобить чи руйнує державу, і кому та якими засобами і за яким правом дозволено вчиняти такий опір? 4) чи можуть сусідні правителі законно допомагати підлеглим інших правителів, коли такі підлеглі страждають заради власної релігії або ж їх гнобить тиранія монарха? Адекватно звучать і відповіді протестантського проповідника: опір королівській владі може бути законним, якщо накази монарха суперечать закону Божому і, навіть беззастережним обов'язком народу. При зверненні підлеглих одного правителя до іншого за умов наведення переконливих доказів відвертої тиранії, в тому числі й релігійних утисків, їм мала б надаватися військова допомога⁵.

Подібні антироялістські вчення виходили навіть з єзуїтського табору, чільники якого перебували в опозиції до могутніх монархій. При цьому вони керувалися своєю мотивацією, а саме необхідністю перегляду давньої доктрини верховної влади папської курії в моральних та релігійних питаннях. На думку Роберта Белармайна та Хуана де Маріани, влада папи римського як керівника католицької церкви мала поширюватися на світські справи, але виключно у духовній царині. Влада ж світських монархів не дана безпосередньо Богом, як стверджували роялісти, а проростає із самого суспільства для досягнення лише світської мети. Звідси випливає, що світський уряд не повинен вимагати абсолютної покори від своїх підданих, при цьому мав контролюватися духовною владою, отриману папою від всевишнього. Зокрема, Хуан де Маріана, розглядаючи походження і врядування світської влади як природний процес, будував своє твердження на тезі, що спільнота має бути спроможною

позбавляти влади монархів, які сповідували деспотичні методи правління⁶.

Теорія божественного права короля стала безпосередньою реакцією на існування вчення про обмеження монаршої влади і викристалізувалася у лихоліттях громадянських війн та розвивалася з посиленням французької корони наприкінці XVI ст. По суті, це вчення стало модифікацією давньої ідеї про релігійне походження влади. Водночас у новій формі воно набуло народного змісту, оскільки в цю політичну ідею з релігійним фанатизмом вірили люди всіх соціальних верств і теологічних уявлень. Особлива легітимність, приписувана королівській владі, яка не піддавалася аналізу чи раціональному захисту і мала сприйматися виключно через віру.

У логічній формі теорія божественного права короля постала у праці французького філософа Жана Бодена (1530–1596 рр.) Книга «Шість книг про державу», опублікована автором у 1576 р., стала головним інтелектуальним витвором для поміркованих мислителів, які вбачали у королівській владі запоруку миру та злагоди і тому виступали на її підтримку. Ґрунтовний твір Жана Бодена мав на меті створити засади порядку і єдності в державі, охопленій релігійно-ми конфліктами. Насамперед, ним було вперше визначено поняття державного суверенітету як необмеженої законом верховної влади над підданими. Ця влада постійна, надається без жодних обмежень і умов, до неї неможна застосувати строк давності. Наявність такої влади, на думку філософа, є головною ознакою, яка відрізняє державу від інших соціальних інститутів⁷.

Квінтесенцією праці Жана Бодена було порівняння трьох форм існуючих тогочасних держав з метою показати вищість монархії. Власне монархію французького типу, в якій верховна влада не була розпорошена, а зосереджена в одній особі, він вважав по-справжньому «добре упорядкованою державою»⁸. Незважаючи на недостатнє філософське обґрунтування, зокрема, сприйняття природного права лише як традиції, ця теорія божественного права короля тривалий час була поширеною в європейській політичній думці.

З початку XVII ст. спостерігався поступовий процес звільнення політичної філософії від поєднання з теологією. Відповідно це позначилося на сутності вчень про державу, зокрема, німецького філософа Йоганна Альтузія (1557–1638 рр.). У праці «Системний аналіз політики» (1610 р.), яка неодноразово перевидавалася у різних країнах Європи, він розробив теорію, що логічно спиралася на ідею договору нічим не пов'язаною з релігійною владою, піднісши її до пояснення людських соціальних об'єднань, наголошуючи при цьому на природньому процесі структуризації суспільства. На думку мислителя, держава постає шляхом об'єднання місцевих громад і її відмінною властивістю стає суверенна влада. Найважливішим аспектом Альтузієвої теорії було твердження про доконечне уособлення верховної влади народом як юридичної особи⁹. Відповідно верховна влада ніколи не відчужується і не переходить у володіння якогось панівного класу. Тобто дана теорія пропонувала логічну основу для правового обмеження влади монарха і права чинити опір деспотичному правлінню.

До цього ж ряду вчень можна віднести і модернізовану теорію природного права нідерландського правника Гуго Гроція (1583–1645 рр.). У праці «Три книги про право війни і миру» (1625 р.) була розроблена нова доктрина, котра містила оригінальні рішення проблем загальної теорії держави та права. Автор стверджував, що саме суспільний розвиток і здатність людей керуватися розумом змусили їх добровільно укласти угоду про створення держави¹⁰. Концепція договірного походження держави Гуго Гроція стала вихідною посилкою майже всіх теоретичних конструкцій XVII–XVIII ст., у яких містилося пояснення сутності, причин та способів створення держав. Учений стверджував, що при утворенні держави народ міг вибрати будь-яку форму правління, але в такому разі втрачав право на спротив володарю. Водночас тут же зазначалося про право народу в особливих випадках перетворювати державу, згідно сутності суспільного договору. Крайня необхідність могла наступити при наявності великої і явної небезпеки «загибелі всього народу» з боку правителя¹¹. Цілком очевидно, що боротьба нідерландського народу проти іспанського володарювання тлумачилася Гроцієм правомірним явищем, як спротив свавільному монарху.

Філософські теорії часів Реформації та Контрреформації поступово втілювалися у політичну практику, чому яскравим прикладом є французький абсолютизм за правління Людовіка XIV. В інших регіонах Європи такої рафінованості не спостерігалось, проте на середину XVII ст. сформувалися досить чіткі моделі держав, які були в полі зору правителів відродженої Української держави з офіційною назвою Військо Запорозьке.

Суверенними володарями в цей час були імператор Священної Римської імперії німецької нації та султан Османської імперії, як чільники мультинаціональних державних утворень. До Габсбургської монархії входило близько трьохсот світських і духовних володінь: королівств, князівств, курфюрств, герцогств і вільних міст, які були справжніми державами в межах імперії. Вони перебували в різній стадії васальної залежності від сюзерена, складаючи іменем Бога присягу на «покору, службу і вірність» своєму зверхнику в обмін на їх «захист і пошанування». На обґрунтування таких взаємовідносин була спрямована майже вся тогочасна європейська політична думка¹².

Не завжди означені відносини були безхмарними через наявність цілого ряду протиріччя політичного, конфесійного та етнічного характеру. При цьому кожна із сторін намагалася утвердити своє становище в правовий спосіб, наскільки дозволяли внутрішні та зовнішні обставини. Так, з початком Реформації до Габсбургських володінь увійшла Чехія (1526). Обраний її король Фердинанд I підписав так звані «Виборчі капітуляції», які передбачали надання широких політичних прав чеській еліті. Однак австрійська влада не дотримувалася своїх зобов'язань і поступово обмежувала державні права Чехії, що призвело до збройного повстання. Імператор Рудольф II у 1609 р. видав спеціальну грамоту з підтвердженням надання чеським панам, рицарям та міщанам, окрім політичних прав, ще й свободу віросповідання. Але після бит-

ви на Білій горі 1620 р. віденські правителі позбавили землі Чеської корони атрибутів їхньої державності і оголосили про спадковість там влади Габсбургів, фактично перетворивши країну в одну із багатьох імперських провінцій¹³.

Ще однією специфічною моделлю європейського державного утворення внаслідок Люблінської унії у 1569 р. стала Річ Посполита, до складу якої увійшли й українські землі. Новообраний на елекційному сеймі 1573 р. король Генріх Валуа видав привілей, так звані «Генріхові артикули», які містили ряд пунктів зобов'язання монарха перед польськими станами при проведенні внутрішньої та зовнішньої політики¹⁴. У разі їх невиконання королем шляхта мала право відмовитися в покорі сюзерену. Останній артикул договірних статей навіть дозволяв шляхетському загалу скликати проти нього збройну опозицію. Вперше шляхта скористалася цим правом на початку XVII ст. Виступ проти королівської влади через невдоволення своїм становищем вилився у так званий Сандомирський рокош 1606 р. Подані на ім'я Сигізмунда III шляхетські вимоги були відхилені, що призвело до збройного повстання та укладення компромісної угоди. Безумовно, відносини між королем та шляхтою впливали і на стосунки уряду Речі Посполитої з корпоративною військово-політичною структурою Військом Запорозьким.

На європейську модель державних утворень з другої половини XV ст. почала впливати азійська традиція, зумовлена османськими завоюваннями на Балканах. Правителі Болгарії, Сербії, Молдавії, Волощини, Трансильванії та інших країн змушені були визнавати турецького султана своїм сюзереном, перетворюючись, по-суті, у провінції Порти із специфічними правами. Поширення османської зверхності відбувалося у гострому військовому протистоянні з місцевими володарями та суперництвом із Габсбургами за право сюзеренітету. В цій довготривалій боротьбі поступово зароджувалася традиція підлеглості правителя-васала монархам, які ворогували між собою, що знайшло визначення як полівасалітет¹⁵.

Щоб краще зрозуміти політичну ситуацію в яку потрапила Українська держава ранньомодерної доби на початку своєї історії, слід проаналізувати стосунки Молдавського князівства з правителями Османської імперії в епоху Реформації та Контрреформації. З 20-х років XVI ст. при затвердженні султанами господарів князівства останні були зобов'язані посилати до Стамбула своїх синів та родичів як заручників. Згодом право затвердження чергового господаря перетворюється в систему їхнього прямого призначення з умовою передачі претендентом великої грошової суми до султанської скарбниці. Щорічно Молдавське князівство сплачувало Порті данину і мало підносити подарунки у грошовому або натуральному вигляді султану та вищим турецьким урядовцям. Натомість правителем Османської імперії визнавалася самостійність Молдавського князівства у проведенні, як внутрішньої, включаючи конфесійний чинник, так і зовнішньої політики. Щоправда рівень останньої визначався міжнародними планами Туреччини¹⁶. Із рук султана призначений господар отримував атрибути князівської влади (бунчук, санджак, кафтан) і в

супроводі високого урядовця відправлявся до Молдавії. Зачитуванням останнім султанського фірмана перед місцевими боярами завершувалася процедура введення у правління князівством. Разом з тим серед боярської еліти неодноразово виникали інші плани щодо вибору сюзерена для своєї країни.

У безпосередній залежності від Туреччини з 1475 р. перебувало й Кримське ханство. Порта обіцяла призначати ханів лише з династії Гіреїв та захищати васала від зовнішньої загрози. Водночас кримському правителю надавалася широка внутрішня автономія і право зноситися з іншими володарями. У своїх васальних зобов'язаннях перед турецьким султаном хан мав більшу самостійність ніж молдавські чи трансильванські князі. Очевидно, це зумовлювалося не лише єдністю мусульманського віросповідання, але й широким використанням татарської сили у проведенні Портою агресивної політики щодо християнських народів.

Нарешті ще одна сусідня країна євразійського штибу – Московія в період правління Івана Грозного (1533–1584 рр.) зробила рішучий крок в закладенні основ самодержавного правління. Незважаючи на епоху «Смути» на початку XVII ст., вона продовжувала політику «собирання русских земель», які мали без будь-яких угод підпорядковуватися царській короні. Навіть поразка у Смоленській війні (1632–1634 рр.) проти Речі Посполитої не зупинила апетитів московського монарха. Тому при укладанні українсько-російської угоди на початку 1654 р. у планах царя Алексея Михайловича Військо Запорозьке не розглядалося як рівноправний партнер. Європейські принципи міжнародних стосунків, за яких кожна сторона брала на себе певні обов'язки і присягала на їх виконання не сприймалися в Москві. Це ж стосувалося і тогочасної європейської політичної думки, з якою не була знайома московська еліта, покладаючись виключно на власні тлумачення самодержавної влади.

Творення інститутів державної влади в Україні ґрунтувалося на логіці політичного мислення гетьмана Б. Хмельницького та його соратників. Безумовно, що в умовах війни цей процес проходив не просто. Навесні 1648 р. такі високі завдання не ставилися, оскільки виступ носив традиційний характер боротьби за козацькі права та привілеї, що й було зафіксовано в заключних універсалах. Навіть після перемоги під Корсунем у листі до короля Речі Посполитої Владислава IV гетьман Війська Запорозького просив вибачення і милосердя у свого протектора¹⁸. Бурхливий розвиток збройного конфлікту в наступні місяці зумовив зміну поглядів ватажка повстанців на її мету. Вже восени виразно окреслюються контури ідеї виокремлення козацької України в Речі Посполитій. Непоступливість королівських комісарів під час переяславських переговорів у лютому 1649 р. призвела до уточнення формулювання Б. Хмельницьким мети боротьби, а саме – створення самостійної держави. Очевидно, таке рішення ґрунтувалося і на освяченні дій повстанців єрусалимським патріархом Паїсієм.

Підписанням Зборівської угоди, котра на початку 1650 р. була ухвалена сеймом, формально визнавалося існування окремого регіону у складі Речі По-

сполитої, де функціонувала влада Війська Запорозького. Фактично це означало початок відродження української державності, що відповідно сприймалося Б. Хмельницьким і простежувалося у його справах. Для реалізації подальших планів гетьману вкрай важливим була легітимація свого статусу, оскільки він не був представником монаршої династії. Адже лише в такому разі діяльність Б. Хмельницького могла сприйматися відповідно до тогочасних реалій і мати адекватну міжнародну реакцію.

Визнання законності нової держави в дану епоху могло ґрунтуватися на кількох умовах. Насамперед, створення її традиційною елітою, яка мала можливість скористатися правом на спротив володарю, що порушив умови договору чи релігійні свободи. Не останнім залишалося середньовічне «право завойовника» у разі завоювання та приєднання нових земель. Зрештою потрібна була внутрішня консолідація суспільства і сприятливе зовнішнє тло¹⁹. На жаль, жодна із умов в Україні не була присутня: українська еліта перебувала на службі іноземного монарха і не переймалася проблемами власного державотворення, король Речі Посполитої залишався священною персоною в суспільстві, Богдан Хмельницький нових земель не завойовував, адже повстання обмежилось українськими теренами. Крім того, у становому суспільстві представники кожної соціальної верстви завжди піклувалися про вирішення своїх завдань, а жоден із сусідів не вітав появу Української держави.

Досягти бажаного для узаконення існування Війська Запорозького було можливо лише у двох випадках – короткостроковому і довгостроковому. Перший полягав у використанні надбань європейської політичної думки та практики, а саме, здобуття самостійності через підпорядкування суверенному володарю на основі договору та взаємних зобов'язань. Тому закономірно, що вже в перший рік Визвольної війни Б. Хмельницький робить кроки для реалізації такого варіанту, орієнтуючись, насамперед, на православного монарха – московського царя. Відсутність позитивної відповіді з боку останнього зумовило розширення кола пошуку можливого сюзерена, включно з турецьким султаном²⁰.

Інший шлях передбачав здобуття гетьманом монаршого титулу від суверенного володаря і юридичного оформлення правління у формі спадкового гетьманства або ж через династичний шлюб. Проте тут існувало багато політичних ризиків. Так, турецький султан Мегмед IV надав Б. Хмельницькому титул «князя Руського»²¹, але гетьман відхилив пропозицію, усвідомлюючи відсутність політичної сили в Україні, яка б стала опорою князівській владі. З іншого боку отримання такого титулу з рук іноземного монарха в очах старшини могло поставити від сумнів його легітимність. На шляху перетворення гетьманської влади на спадкову стояли також потужні сили: республіканські традиції Війська Запорозького і олігархічні устремління козацької старшини.

Зрештою відкривалася можливість нащадкам Б. Хмельницького в законний спосіб отримати корону через династичний шлюб. Тому гетьман докладав немало зусиль для посвоячення з молдавським господарем князем Василем

Лупу. Шлюб старшого сина Хмельницького Тимоша з його донькою Розандою міг покласти початок здобуттю князівського статусу їх дітям, які мали б всі підстави претендувати на найвищу посаду в Українській державі. Проте, через передчасну загибель гетьманича і цей варіант запровадження монархічного правління прийняттого для зовнішнього світу був втрачений.

Шансом для реалізації прагнень Б. Хмельницького могло стати рішення московського Земського собору 11 жовтня 1653 р. про прийняття Війська Запорозького «під государеву високу руку» і початок війни проти Речі Посполитої. Алексей Михайлович посилає в Україну «велике посольство» очолюване ближнім боярином і тверським намісником В. Бутурліним, яке, згідно наданою йому інструкцією, мало передати царську грамоту і прийняти присягу від гетьмана і старшинської ради²².

Переговори у Переяславі 18 січня 1654 р. засвідчили згоду Б. Хмельницького та більшості його соратників на підпорядкування Москві для узаконення статусу Української держави. При обопільній присязі цар мав би взяти на себе зобов'язання гарантувати її самостійність і надати військову допомогу²³. Водночас В. Бутурлін відмовився присягати від імені царя про непорушність козацьких прав і привілеїв, аргументуючи це московським правилом, за яким самодержець не присягає своїм підданам, що поставило під загрозу укладення угоди. Лише усвідомлення Б. Хмельницьким безвиході Війська Запорозького у боротьбі проти Речі Посполитої і воз'єднання всіх українських земель в межах однієї держави змусило його порушити європейську традицію і погодитися на односторонню присягу цареві як сюзерену²⁴.

Наміри і результати переяславських домовленостей не могли повною мірою задовольнити гетьманську владу. Українсько-московська угода 1654 р., зафіксована у «Березневих статтях», передбачала збереження за Українською державою витвореної форми правління та інститутів політичної влади, території, збройних сил, судочинства, фінансової системи, незалежності у проведенні внутрішньої політики. Разом з тим Б. Хмельницький залишався лише гетьманом без перспективи здобуття монаршого титулу із обмеженням зовнішньополітичних стосунків²⁵.

Таким чином, у європейській політичній думці часів Реформації та Контрреформації були сформульовані основні засади функціонування держави, найефективнішою формою якої переважною більшістю визнавалася монархія. Політична практика сформувала кілька моделей держав відповідно від рівня їх суверенності. Перший правитель Української ранньомодерної держави гетьман Богдан Хмельницький мав зважати і зважав на існуючі політико-правові реалії в пошуках власної моделі на теренах Центрально-Східної Європи. Проте внутрішні проблеми та зовнішньополітичні обставини не дозволили повною мірою реалізувати цю ідею.

Примітки:

¹ Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Історія політичної думки. К. : Ос-

нови, 2001. 838 с.; Енциклопедія політичної думки / за ред. Д. Міллера та ін. К. : Дух і літера, 2000. 481 с.; Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / за ред. Є. Причепія. К. : Тандем, 2002. 580 с.

² История Европы. С древнейших времен до наших дней : в 8-ми т. / ред. кол. А. О. Чубарьян и др. Т. 3. От Средневековья к Новому времени (конец XV – первая половина XVII в.). М. : Наука, 1993. С. 271-274.

³ Флорентійські хроніки. Державець / переклад з італійської А. Перепаді. Харків : Фоліо, 2013. С. 457-463.

⁴ Laski H. J. A Defense of Liberty against Tyrants. London, 1924. P. 47.

⁵ Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Назв. праця. С. 342-345; Чухліб Т. Міжнародно-правовий статус ранньомодерної Української держави : нові наукові підходи та перспективи вивчення // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст. : політика, суспільство, культура. К. : Інститут історії України НАНУ, 2014. – С. 287.

⁶ Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Назв. праця. С. 352.

⁷ Мірошниченко М. І., Мірошниченко В. І. Історія вчень про державу і право. К. : Атіка, 2010. С. 115.

⁸ Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Назв. праця. С. 371.

⁹ Енциклопедія політичної думки. С. 16.

¹⁰ Гроций Г. О праве войны и мира: Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / перевод с латинского А. Саккетти. М. : Ладомир, 1994. С. 166.

¹¹ Там же. С. 172.

¹² Поршнева Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. М. : Наука, 1976. С. 59.

¹³ Історія Центрально-Східної Європи / за ред. Л. Зашкільняка. Львів : Вид-во львівського ун-ту, 2001. С. 185.

¹⁴ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів : Вид-во львівського ун-ту, 2002. С. 124.

¹⁵ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ-Нью-Йорк, 2003. С. 22-23.

¹⁶ Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600 / пер. з англ. О. Галенка. К. : Критика, 1998. С. 116.

¹⁷ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. С. 25-26.

¹⁸ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упоряд. о. Ю. Мицик. Т. I (1648–1649 рр.). К., 2012. С. 31.

¹⁹ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII ст. К. : Темпора, 2014. С. 122.

²⁰ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція 1648–1676 рр. К. : Вид. дім «КМ Академія», 2009. С. 289-291.

²¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть : проблеми формування, еволюції, реалізації. К. : Альтернативи, 1997. С. 73.

²² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1878.

Т. 10. С. 217.

²³ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 р. // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). К. : Смолоскип, 2003. С. 171.

²⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. С. 83.

²⁵ Статті Богдана Хмельницького та жалувані грамоти від 27 березня 1654 р. // Історія української конституції / упоряд. А. Слюсаренко, М. Томенко. – К. : Право, 1997. С. 16-19.

Vitaliy Shcherbak. The rise of early modern Ukrainian state in the context of european political thought. The article considers the concepts of state in the European political thought of the Reformation and Counter-Reformation period (XVI – first half of XVII century). It is analyzed the models of states in contacts of which the Cossack Ukraine appeared, that gives the possibility to understand the logic of political activities of its founders.

Key words: concepts of state, political opinion, early modern Ukrainian state, Bohdan Khmelnytsky, suzerainty.

Отримано: 15.03.2017 р.

УДК 94(477)«1648/1676»

Віталій Степанков

УГРУПУВАННЯ ЕЛІТИ Й ВІДНОСИНИ МІЖ НИМИ ЗА ГЕТЬМАНАТУ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА НАПЕРЕДОДНІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1648 – БЕРЕЗЕНЬ 1658 рр.)

Віталій Степанков. Угрупування еліти й відносини між ними за гетьманату Б. Хмельницького та напередодні громадянської війни (1648 – березень 1658 рр.). Стаття присвячена дослідженню складної проблеми Української революції 1648–1676 рр., а саме: формуванню серед політичної еліти угруповань, їх політичних поглядів, характеру взаємовідносин тощо. Встановлено, що вони являли групи осіб, організаційно не пов'язаних між собою, які дотримувалися приблизно однакових поглядів на процеси державотворення. Відзначалися плинністю свого складу, схильністю до конформізму і вичікувальністю у досягненні мети. Найвпливовішими серед них були угруповання «самостійників» («незалежників»), «радикалів» й «автономістів». Прихід до влади І. Виговського загострив боротьбу між ними й поставив козацьку Україну на поріг громадянської війни.

Ключові слова: козацька Україна, політична еліта, угруповання, старшина, боротьба.

Віталій Степанков. Группировки элиты и отношения между ними во вре-